

SANDA RAPA

## Baltiskie vietvārdu elementi

**Atslēgvārdi:** vietvārdi, ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdi, baltismi, kursismi, lituānismi, valodu kontakti.

Vietvārda galvenā funkcija ir padarīt vietu neatkārtojamo, atpazīstamu un nesajaucamu ar citu, tāpēc ikviens no aptuveni astoņsimt tūkstošiem Latvijā reģistrēto vietvārdu ir unikāls un tikai neliela daļa ir homonīmiski vai homogrāfiski un sastopami biežāk nekā tikai vienā pagastā. Taču, neraugoties uz šo unikalitāti, lielajā vietvārdu kopumā visai viegli var pamanīt vairākas vietvārdu sistēmas, ko veidojuši vēsturiskie, lingvistiskie un ģeogrāfiskie apstākļi. Kaut mūsdienā lietotājs tos, iespējams, vairs neapzinās, teritoriālās vietvārdu sistēmas joprojām pastāv. Un galvenā pazīme, kas tās nošķir citu no citas, ir atšķirīgie vietvārdu elementi. Visbiežāk tie ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdi jeb vietvārdā ietilpstošie sugasvārdi, kas raksturo ģeogrāfiskā objekta kategoriju. Nereti tie ir arī specifiskās toponīmiskās vietvārdu izskaņas un toponīmiskie afiksoīdi, kas veidojušies no aizgūtiem citvalodu ģeogrāfiskiem terminiem (Rapa 2014, 159). Šie vietvārdu elementi tiek izmantoti jaunu vietvārdu darināšanā jau gadsimtiem un, topot iekļautam vietvārdā, izveido stingru onomastisko formulu, kuru izjaucot zustu gan vietvārds, gan tā funkcija. Tāpēc pētnieki tos gandrīz droši izmanto kā etimoloģisko atslēgu seno valodu un formu rekonstrukcijā.

Latvijas ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdi (īpaši Kurzemē) ir rūpīgi vākti un pētīti – to uzskaitījums visbagātīgāk vienkopus ietverts Jura Plāķa vākumos, to analīze atrodama Lejaskurzemes (Laumane 2004), Baltijas jūras

piekrastes (Laumane 1987a; Laumane 1987b; Laumane 1996) un Ziemeļkurzemes (Hirša 1986; Hirša 1987a; Hirša 1987b; Hirša 1990; Boiko 1990) reģionu toponīmijas pētījumos. Pētnieces ir atradušas tajos gan Baltijas jūras somu, gan baltu – kuršu, prūšu, leišu – valodu pēdas, taču apkopojoša pētījuma par baltiskajiem vietvārdu elementiem joprojām nav. Tam ir arī savs iemesls – neraugoties uz bagātīgo aizguvumu slāni latviešu ģeogrāfiskajā nomenklatūrā, mantotās leksēmas un elementi joprojām veido Latvijas vietvārdu elementu sistēmas pamatdaļu: no vairāk nekā tūkstoš ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdiem trīs ceturtdaļas, kā liecina līdzšinējie apelatīvu cilmes pētījumi, ir mantotas (baltu) leksēmas, un to visu aplūkošanai nepieciešams apjomīgs pētījums.

Mantotās leksēmas veido visu Latvijas vietvārdu ģeogrāfiskās nomenklatūras pamatu – hiperonīmu (jeb vispārējo ģeogrāfisko objektu kategoriju nosaukumu) kopumu. Tās, piemēram, visbiežāk sastopamās *kalns*, *mežs*, *plava*, *upe*, iekļautas vairākos simtos tūkstošu Latvijas vietvārdu un ir izplatītas visā Latvijā. Šie vietvārdu elementi sakņojas baltu, līdz ar to bieži indoeiropiešu valodā un tikai reizēm veido kopīgu baltu un slāvu valodu izoglosu. Tie vai to refleksi joprojām sastopami gandrīz visās baltu valodās, un to līdzīgi attīstītās nozīmes, piemēram, latviešu un leišu valodā, liecina par kopīgu ģeogrāfiskās leksikas attīstību baltu valodās. Tā *upe* apzīmē ūdensteci gan leišu (*upē*), gan prūšu valodā (*ape*; Топоров I, 97), *plava* – zālaugu platību gan leišu (*pieva*), gan prūšu valodā (vietvārds *Gertepeawne* (Топоров II, 221), burtiski 'Vistu (dzērvju) plava' (Karulis 2001, 706; Endzelīns IV., 219)). Citās valodās noteiktu ģeogrāfisko reāliju apzīmēšanai nereti izveidojušās atšķirīgas leksēmas, kam pamatā bijušas citādas asociācijas. Tā, piemēram, latviešu *upe* (leišu *upē*) radies no protoindoeiropiešu saknes *\*h<sub>2</sub>ep-* 'ūdens' (Derksen 2015, 483), bet krievu *peka* asociējies ar straujumu, tecējumu (Фасмер III, 464), latviešu leksēmas *jūra* nozīmes pamatā ir jēdziens 'ūdens', bet krievu *море* – 'dziļš, stāvošs ūdens, purvs' (Фасмер II, 654–655).

Dažas ģeogrāfiskās nomenklatūras atšķirības atrodamas arī baltu valodu vidū. Reizēm kādā no valodām konkretizējusies tikai nozīme. Piemēram, leksēmai *mežs* latviešu valodā atšķirībā no lietuviešu valodas ir tikai viena nozīme un arī vārda forma visos Latvijas novados pamatā nemainīga, turpretim lietuviešu valodā un tās izloksnēs attiecīgajam vārdam *mėdžias* ir gan dažādi morfoloģiskie varianti, gan nozīmes: *mėdžias*, *mėdė* 'mežs', *mėdis*, *mėdžias* 'koks' (par to sk. arī Hirša 1990, 128). Ne vienmēr arī pilnīgi visas baltu valodas saglabājušas vai pārņēmušas vienas cilmes mantotus ģeogrāfiskos terminus – dažiem jēdzieniem atsevišķās baltu valodās ir citi indoeiropiešu valodas refleksi (piemēram, leišu *kalnas*, jāvingu *kauni*, bet prūšu valodā – *garbis* (Zinkevičius 1985, 74)). Šie dažādie refleksi un to

mijiedarbe baltu valodās veidojuši baltismu slāni Latvijas toponīmijā (jo par baltismiem pieņemts dēvēt vārdus, kas pārņemti no kādas baltu valodas (VPSV 2007, 61)).

Atšķirīgas, bet no vienas indoeiropiešu saknes radušās leksēmas konkrētas ģeogrāfiskā objekta kategorijas apzīmēšanai sastopamas arī pašā latviešu valodā. Piemēram, vēl mūsdienās Latvijas toponīmijā dažādos areālos vienas objekta kategorijas apzīmēšanai lieto vai nu dažādas leksēmas (piemēram, *kalns* un *kalva* (Kurzemē)), vai vienas leksēmas dažādas nozīmes (piemēram, *virpulis* 'atvars' Vidzemē un *virpulis* 'akmeņaina, paaugstināta (briķšņaina) vieta' Ziemeļkurzemē), vai vienas leksēmas dažādus variantus (piemēram, *krauja*, *kraulis*, *līcis*, *lincis*, *avuots*, *aluots*). Šādu atšķirību pamatā visbiežāk ir dažādu baltu valodu savstarpējie kontakti un ietekme, un tām saknes meklējamas latviešu, leišu, kuršu, prūšu u. c. baltu valodās.

Turpmāk šajā rakstā, neiedziļinoties vairāku simtu baltiskas cilmes ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu sīkākā analizē, pētīti tieši šādi baltismi: no citām baltu valodām – galvenokārt leišu un kuršu – Latvijas vietvārdos paglābtie apelatīvi un formas. Kaut arī radušies kopīgā – baltu pirmvalodas slānī, kādā no baltu valodām tie attīstījušies atšķirīgi, mainot vai konkretizējot nozīmi, mainot fonētisko vai morfoloģisko struktūru utt., un latviešu valodā ienākuši jau ar citas baltu valodas nozīmi, skanējumu vai struktūru. Lai tos nošķirtu no citiem baltiskas cilmes vietvārdu elementiem, turpmāk tie dēvēti par aizguvumiem no citām baltu valodām. Šā raksta mērķis ir papildināt šo baltismu nozīmes niansas, balstoties uz LU Latviešu valodas institūta Vietvārdu kartotēkas datiem (uz aptuveni 80 000 ekscerpēto ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu kopumu), kā arī precizēt šo vārdu cilmi, pamatojoties uz šo vārdu izplatības areālu un definētajām baltu valodu specifiskajām pazīmēm.

Baltismi – pamatā no leišu un kuršu valodas aizgūtie – vietvārdu elementi lielākoties ir hiponīmi jeb specifiskie objektu nosaukumi, kas raksturo kādas objekta kategorijas paveidu vai daļu. Taču tie sastopami visās ģeogrāfiskās nomenklatūras leksiski semantiskajās grupās (reljefa formas, vides, daļas vai izvietojuma, hidrogrāfisko, artefaktu, apdzīvotu vietu apelatīvu kopumā), turklāt nereti tie ir ar ļoti sazarotu polisēmiju. Tie lielākoties ir Kurzemē un Zemgalē bieži fiksētie ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdi, kuru izcelsme saistāma ar kuršu vai leišu valodu. Kursismu pamatiezīmes, ko pēc Kursas vietvārdiem un izlokšņu datiem noteicis Jānis Endzelīns un citi valodnieki, ir *c*, *dz* un *s*, *z* lietuviešu palatalizēto *k*, *g* un *š*, *ž* vietā (līdzīgi latviešiem), kā arī (līdzīgi lietuviešu valodai) saglabājušās tautosillabiskās skaņu kopas *an*, *en*, *in*, *un*, īss patskanis *o* patskaņa *u* vietā, divskanis *ei* divskaņa *ie* vietā, seno īsumu pagarinājums tautosillabiskā *r* un sekojoša līdzskaņa priekšā, kā arī

saglabāts *b* un *v* pirms *u* (Endzelīns 1922, 3; Rudzīte 1995; Dini 2000, 239–240). No šīm kursismu pazīmēm izriet arī no leišu valodas aizgūto elementu īpatnības. Zemgaļi, kā apkopojusi Vallija Dambe, tāpat kā kurši saīsinājuši patskani tautosillabiskā savienojumā, lietojuši anaptiksi, atšķirībā no kuršiem nav pārvērtuši lietuviešu *k* un *g* un tāpat kā kurši saglabājuši tautosillabiskos savienojumus (Dambe 2012, 393). Zemgaļiem tuva bijusi sēļu valoda, bet, kā atzinis J. Endzelīns, par šo valodu „mēs zinām vēl mazāk nekā par zemgaļu valodu” (Endzelīns 1951, 8). Nereti šīs baltu valodu atšķirīgās un kopīgās iezīmes savstarpēji ir grūti izšķiramas, tāpēc bieži ir pieņemts nešķirt šīs tuvās valodas un runāt par kopīgiem no kuršu vai leišu (vai zemgaļu, sēļu) valodas aizgūtiem vārdiem.

Par aizguvumiem no kuršu vai leišu valodas tiek uzskatīti šādi ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdi: *kalva*, *danga*, *banda*, *lanka*, *dzira*, *cērps*, *krants*, *lincis*, *puosums*, *sāts*, *viņģis*, *vanga*.

Par aizguvumu no kuršu vai leišu valodas tiek uzskatīts latviešu toponīmijā plaši lietotais paaugstināta reljefa apelatīvs **kalva** (sal. lei. *kalvā* 'neliels pakalns', senprūšu \**kalv-* (Топонов III, 184–185)), izloksnēs arī *kalla* (sk., piemēram, Ugāles izloksnes aprakstu (Grauds-Graudevics 1927, 21)), kura cilme atvedināma uz latviešu *kalns* un *celt* (ME II, 146; Karulis 2001, 371; Derksen 2015, 222). Šis vietvārdu elements sastopams lielākoties Kurzemes vietvārdos, piemēram, *Melleņu kalva* kalns Dunalkā (šeit un turpmāk, ja nav norādīts citādi, vietvārda piemērs ņemts no LU Latviešu valodas institūta kartotēkas, neatspoguļojot fonētisko transkripciju – S. R.), *Apšu kalva* mežs Īlē, *Skruošu kalva* Grobiņā, *Uošu purva kalva* uzkalns Bārtā, *Dadža kalva* Dunikā, *Lapšu kalva* mežs Gaviezē, *Cepļa kalva* Kalētos, *Dunču kalva* sala Nīcā, *Iņķdaņgkall* mežs (Plāķis I, 285). Lai gan šāda vārda sakne sastopama vietvārdos visā Latvijā, kā ģeogrāfiskās nomenklatūras vārds ar nozīmi 'kalns', 'sala' vai 'kalmēm apaugusi teritorija' tas sastopams gandrīz tikai Kurzēmē. Citviet vietvārdos atrodami homonīmi un līdzīgi vārdi *kalva*, *kalve* 'smēde', *kalva*, *kalve* 'kalme', un tie izmantoti vietvārda onomastiskās (ne objekta kategoriju raksturojošās) daļas veidošanā. Par to raksta arī J. Endzelīns: „*Kalva* II līdz šim ir reģistrēta no Rietumkurzemes, *kalva* I, *kalve* II un *kalvis* I – tikai no Austrumlatvijas.” (Lvv II, 29)

Dzintra Hirša, pētot vārda *kalva* izplatību, savulaik rakstījusi, ka latviešu toponīmijā vārdam *kalva* izveidojušās divas nozīmes – Ziemeļkurzemē tas saistīts vairāk ar reljefa formu un reģistrēts ar nozīmi 'sala', turpretim pārējā Kurzemes areālā vārda semantikā likts akcents uz augu valsti un reģistrēts ar nozīmi 'neliela kokiem apaugusi saliņa; arī neliels meža puduris pļavā; neliels pakalns purvā, pļavā' (Hirša 1986, 88), 'sausā vieta purvā' (Laumane 1996, 208). Taču tagad, kartografējot Latvijas vietvārdu kartotēkas datus, šķiet, ka

tieši uz Kurzemes dienvidiem pastiprinās nozīme 'kalns'. Ziemeļkurzemē tas kopumā ir visai sporādisks (Ziemeļrietumkurzemē pat ļoti reti sastopams), un tur ar to lielākoties apzīmēti meži, lauki, pļavas. Turklāt, piemēram, Ārlavas vietvārds *Kalvas kalns*, iespējams, rāda, ka tur *kalvu* vairs nepazīst. Bez rūpīgas vietas un vārda izpētes grūti izšķirt, kāda *kalvas* nozīme vietvārdā izmantota, taču, apkopojot jau minētās Dzintras Hiršas un Benitas Laumanes konstatētās šā vārda nozīmes ar pašreizējiem vietvārdos konstatētajiem datiem, var izšķirt septiņas ģeogrāfiskā apelaatīva sēmas: 1) pakalns pļavā, laukā, mežā; 2) sala upē vai ezerā, 3) jūras līcis (ME II, 146); 4) akmeņains pakalns (piemēram, par Upesgrīvas *Mazo Pļavkalvu* rakstīts, ka „par *kalvām* sauc akmeņainus uzkalniņus”); 5) sausa vieta purvā, sausa pļava; 6) koku puduris; 7) vieta, kur aug kalnes (piemēram, Matkules pļavas vārdu *Kalvas* teicējs motivē šādi: „tur aug kalvas”).

Uz šā vārda piederību kuršu cilmei norāda B. Laumane, kura to pamato ar leksēmas izplatību Kurzemē, Zemgalē un retumis Sēlijā (Laumane 1996, 208). Taču Sēlijā šis apelaatīvs vietvārdos izmantots tikai ar nozīmi 'kalme' vai 'smēde'. Tāpēc vārds *kalva* Latvijas toponīmijā, visticamāk, ienācis no lietuviešu valodas. Valentīns Kiparskis (*Валентин Кипарский*) pat uzskata, ka kuršu valodā un toponīmijā vārds *kalve* pārņemts no latviešu valodas (sk., piemēram, Kiparsky 1939, 109). To varbūt aizguvuši arī lībieši (Lauri Ketunens (*Lauri Kettunen*) ar piesardzību norāda uz lībiešu *kōla* saistību ar leišu *kalva* (Kettunen 1938, 142)). Tiešas paralēles tam ir ne tikai lietuviešu, bet arī prūšu valodā – Vladimirs Toporovs (*Владимир Топоров*) tajā rekonstruējis \**kalv-* ar reljefa paaugstinājuma nozīmi, pamatojoties uz Prūsijas ezeru vārdiem *Kalbe*, *Kalba*, *Kalve*, kā arī uz daudzajiem vietvārdiem ar *Kalv-* (*Kalb-*) Mazūrijā un rietumos no Vislas (Топоров III, 185).

Mūsdienās *kalvas* areāls Latvijas vietvārdos sašaurinājies. Tā par J. Plāķa atrasto *Garo kalvu* Dobelē (Plāķis II, 395) jau 1959. gada vākumā rakstīts, ka „vārdu *kalva* dobelnieki vairs nelieto”, un tā nosaukta par *Garo kalnu*.

Leksēma **danga** sastopama galvenokārt Kurzemes un Sēlijas vietvārdos, piemēram, *Danga* pļava Gaviezē, *Krāčdanga* ganības Basos, *Ules danga* grava Durbē, *Zīles danga* pļava Aizputē, *Dangas-straits* Jaunpilī, *Dangas* zemniekmāja Asarē. Vārdnīcās tai norādītas dažādas nozīmes: 1) 'iebraukta gramba', 2) 'nelīdzena vieta', 3) 'zemes platība, ko no trim pusēm ieskauj purvs vai ūdens', 4) 'stūris', 5) 'eja ēkā vai mežā', 6) 'ezera līcis' (ME I, 437), 7) 'bedre uz ceļa' (Markus-Narvila 2011, 92). Toponīmijā apelaatīvs *danga* reģistrēts lielākoties mežu, purvu, pļavu un lauku nosaukumos, taču tā konkrētā nozīme ikvienā vietvārdā nav izsecināma, jo izlokšņu leksikā šim vārdam ir ļoti sazarota polisēmija. Piemēram, Sarkanmuižā un citur Kurzemē *danga* ir arī 'istaba kalpu mājā', 'neizbraucama vieta', 'aizaudzis slīksnis, zema vieta',

'bedraina vieta' (Hirša 1987b, 52). Lielākoties gan, šķiet, par dangu saukts kāds ieliekums – pļavas, lauka, meža, ezera u. c. līkums. Šī nozīme tieši atvedināma uz pētnieku rekonstruētā protoindoeiropiešu valodas darbības vārda *\*d<sup>h</sup>eng<sup>h</sup>* 'liekt' (Derksen 2015, 121) nozīmi. Tā kā šīs saknes refleksi sastopami arī slāvu valodās (piemēram, krievu *дыза* 'loks', čehu *duha*, bulgāru *дъгá* 'loks, varavīksne' u. c.), šo vārdu pieņemts uzskatīt par baltu-slāvu paralēli.

J. Endzelīns pieļauj, ka latviešu valodā šis vārds varētu būt pārņemts no lietuviešu valodas (ME I, 437), taču B. Laumane un Dz. Hirša to atzinušas par stabilu kursismu (Laumane 1987b, 176–177; Hirša 1987b, 65–69). Tā kā šis elements sastopams arī Latgalē (piemēram, *Dangi* apdzīvota vieta Istrā), vismaz dažos gadījumos tas var būt pārņemts no leišu valodas. Taču šai saknei ir arī drošs kuršu valodas reflekss – par šā vārda kursisko formu uzskatāma forma *dandzis* (ME I, 437), kas sastopama Ezerē, Īvandē, Īslīcē, Nīcā, Puzē, Sakā u. c. Vārds sastopams arī prūšu valodā: *dongo* 'trauka paliktnis' (Топоров I, 361).

Arī leksēma **banda** Mīlenbaha–Endzelīna vārdnīcā uzskatīta par aizguvumu no leišiem (sal. lei. *bandà* 'manta, pārticība, peļņa, labums', spr. *en-bāndan* 'noderīgs, derīgumam, labumam', ME I, 261–262), taču V. Dambe, rakstot par Blīdienes vietvārdiem, konstatējusi, ka vārda izplatības areāls ir daudz plašāks. To rāda arī šā elementa izplatība vietvārdos. Arī latviešu toponīmijā tas bagātīgi sastopams ne tikai Kurzemes ziemeļaustrumos, kur no tā saknes darināts arī 1230., 1253. un 1503. gadā minētais Kurzemes novada nosaukums *Bandowe* (Boiko 1990, 58–59), bet arī Lejaskurzemē un Sēlijā, un daži atvasinājumi arī Vidzemē (piemēram, *Baņdene* pļava Kauguros).

Šā vārda nozīmes no dažādiem avotiem apkopojusi V. Dambe: 1) 'lauks vai sējums laukā, ko devis saimnieks kalpam', 2) 'blakus (nodarbošanās), nelikumīgs (*bandas* jeb *bandu bērnis*)', 3) 'ieguvums' (Dambe 2012, 58). Ziemeļkurzemes vietvārdos sastopama pirmā nozīme (piemēram, Alsungas pļavas *Baņdenīcas* „dotas kalpiem kā algas”). Pirmā vai otrā nozīme sastopama arī no šā apelatīva darinātos vietvārdos citos Latvijas novados. Pamatojoties uz to, V. Dambe turpat apstrīd J. Endzelīna pieņēmumu, ka vārds pārņemts no leišu valodas, kur tā pamatnozīme ir 'labums, ieguvums'. Taču vairāki pētnieki norādījuši, ka starp šo sākotnējo nozīmi un jaunāko nozīmi 'maizes klaiņš' lietuviešu valodā bijusi arī nozīme 'kalpu atalgojums natūrā' (sk., piemēram, Mažiulis 1961, 245–246). To sastop arī prūšu vietvārdos: *Bandun*, *Banduken*, *Bandeynen*, *Bandeln* (Топоров I, 191). Tātad jāpiekrīt J. Endzelīnam, ka šis elements latviešu valodā ienācis no leišu valodas. Kā ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu to praktiski vairs nelieto – ar to lielākoties darina onomastiskās leksēmas (piemēram, *Bandene* pļava Īvandē, *Bandene*

lauks Irlavā, *Bandas* pļava, lauks Engurē).

Pļavu, zemu vietu, upes līču nosaukumos sastopama leksēma *lanka*, kurai rakstu avotos un vietvārdos konstatētas šādas nozīmes: 1) 'pļava, meža pļava' (Markus-Narvila 2011), 2) 'upes līcis', 3) 'zema iegarena teritorija', 4) 'grīslis' (ME II, 420), 5) 'pļava upmalā, kurā uzkrājas ūdens' (Hirša 1987a, 62), 6) 'mitra pļava'. Šā vārda cilme saistāma ar darbības vārdu *liekt* (indoeiropiešu *\*lenk-*, sal. leišu *lankà* 'ieleja'), J. Endzelīns un Dz. Hirša, pamatojoties uz tautosillabisko *-an-*, to uzskata par kursismu (ME II, 420; Hirša 1987b, 57). Uz to norāda arī vietvārdu areāls, apliecinot leksēmas cilmi baltu valodās. Fiziogēogrāfisku terminu *\*lanka* var rekonstruēt arī prūšu valodā (*Lankaym*, *Lankeine*, *Lankenike*; Gerullis 1922, 82). Atbilstmes rodamas ne tikai leišu valodā, bet arī vairākās slāvu valodās (piemēram, ukraiņu *лука* 'paliene', čehu *louka* 'pļava, siena lauks'; Derksen 2015, 272), tāpēc to, tāpat kā vārdu *danga*, var uzskatīt ne tikai par aizguvumu no leišu valodas, bet arī par baltu-slāvu paralēli.

Šīs leksēmas areāls Latvijā ir Kurzeme un Zemgale, Vidzeme ap Cēsīm un Rietumvidzeme gar jūru (Hirša 1987b, 63). To pierāda arī kartografētais materiāls: *Lanka* pļava Bārtā, *Aizvalklanka* pļava Aizputē, *Ķesteru lanka* pļava Apriķos, *Kusperlanka* pļava Dundagā, *Dižā lanka* pļava Grobiņā, *Lanka* pļava Blīdenē, *Lankas kalns* Birzuļos, kur *lanka* skaidrota šādi: „kaut kas zems, līdzens”. Vislielākā šā elementa koncentrācija vērojama Dienvidrietumkurzemē, kur dominē nozīme 'slapja pļava (parasti iegarena un mežā)'.

Latvijas toponīmijā bieži lietots kursiskais meža nomenklatūras vārds *dzira* jeb *dzire* 'mežs' (sal. leišu *girià*), kas izplatīts Kurzemē, retāk Zemgalē, bet vietumis arī Vidzemē un Latgalē: *Dzira* mežs Jaunaucē, *Kuņas dzira* pļava Kabilē, *Dziras mežs* Zvārdē, *Dziras kakts* pļava Kabilē, *Dziriņa* pļava Gārsenē. Pamatojoties uz vārda izplatības plašo areālu, Dz. Hirša min, ka daļēji tas kvalificējams arī kā zemgalisms (Hirša 1990, 110). To it kā rāda arī kartografētais materiāls – apelaatīvs *dzira* visblīvāk sastopams diezgan kompaktā areālā ap Zemgales un Kurzemes robežu. Taču, tā kā lietuviskais *g-* šeit pārvērsts par *dz-* (nevis *g-*, kā varētu gaidīt no zemgaļu valodas (Dambe 2012, 57)), šis tomēr jāuzskata par kursismu. Reizēm gan atvasinājumi ar *dzir-* var būt ar citu nozīmi, piemēram, *dzira* II 'dzēriens' (ME I, 552), *dzirenes* – auga nosaukums (ME I, 553), kā arī saliktoņos līdzskaņa priekšā cēlies no *dzirn-* (Lvv I, 260), taču vietvārda otrajā komponentā tas parasti ir topogrāfisks apelaatīvs.

Milenbaha–Endzelīna vārdnīcā leksēma *dzira* saistīta ar pr. *garian* 'koks' un radniecīgo slāvu *\*gor-*: bulg. *zopá* 'kalns, mežs', slovēņu *góra* 'kalnains mežs' u. c. (ME I, 555). Ņemot vērā paralēles slāvu valodās, kur tas pamatā apzīmē paaugstinātu reljefu, Riks Derksens (*Rick Derksen*) uzskata, ka baltu

valodās nozīme 'mežs' attīstījusies no nozīmes 'ar mežu klāts kalns' (Derksen 2015, 179). Latvijas vietvārdos tas bieži sastopams pļavu vārdos. Iespējams, ka te paglābusies Ernsta Frenkeļa (*Ernst Fraenkel*) lietuviešu senajos rakstos konstatētā nozīme 'tuksnesis, tukšaine', ko apstiprina arī Vītauts Mažulis (*Vytautas Mažiulis*, sk. Mažiulis 1961, 246–247).

Nomenklatūras vārds *cērps*, ko kā kursisku ģeogrāfisko apelaatīvu min Liene Markus-Narvila un Dz. Hirša (Markus-Narvila 2011, 92; Hirša 1986, 84), Latvijas vietvārdos parādās arī citās formās *cērpa*, *cērpis*, un šie visi varianti saistāmi ar leišu *kerpé* 'ķērpji'. Tiesa gan, šis apelaatīvs latviešu vietvārdos sastopams gandrīz tikai atvasinājumos (*cērpājs*, *cērpene*, *cērpiens*). Visbiežāk tas atrodams vietvārdos Kurzemē, paretam Zemgalē, Sēlijā, Dienvidvidzemē un Latgalē: *Cērpis* pļava Krotē, *Cērpaines pļava* Bukaišos, E II, 74, *Cērpene* pļava Lībagos, Lutriņos, Talsos, Vecaucē, Briņķos, *Cērpājs* „nelīdzena pļava” Preiļos. Tā kā šiem derivātiem ir galvenokārt sēliskajām un zemgaliskajām izloksnēm raksturīgās ģeogrāfisko apelaatīvu izskaņas, šis varētu būt arī sēļu, ko apsver arī Dz. Hirša (Hirša 1986, 95), vai zemgaļu vārds.

Apkopojot Mīlenbaha–Endzelīna vārdnīcā (s. v. *cērpa*) un vietvārdos rekonstruējamās nozīmes, šim apelaatīvam var izšķirt šādu sēmu loku: 1) neliels uzkalns, kaudze, 2) gara zāle, īpaši purvā, zāļaini ciņi; 3) krūms; 4) spilves (ME I, 378), vieta, kurā aug spilves; 5) nelīdzena, ciņaina vieta. Latvijas vietvārdos dominē nozīme 'ciņaina vieta'.

Kurzemē krasta apzīmēšanai dažkārt izmanto leksēmu *krants* 'stāvs jūras krasts; kāpu nogāze' (dažviet arī *atkrante* 'krasta nogāze'; EH I, 149). Leksēma pazīstama visā Kurzemē (Markus-Narvila 2011, 93), bet vietvārdos tā izmantota galvenokārt Lejaskurzemes un Rietumkurzemes toponīmos (Laumane 1996, 117). Uz to, ka vārds uzskatāms par kursismu, norāda J. Endzelīns (ME II, 259), L. Markus-Narvila (Markus-Narvila 2011, 93), E. Frenkelis (Fraenkel II, 288). K. Karulis šo vārdu saista ar indoeiropiešu *\*(s)ker-* 'griezīt', E. Frenkelis lietuviešu radniecīgo *krañtas* saista ar jaunāku indoeiropiešu *\*ker(t)-* 'cirst, pļaut' (Karulis 2001, 418; Fraenkel I, 288), kam piekrīt arī lielākā daļa lietuviešu pētnieku.

Visai kompakta areālā ap Talsiem sastopams baltiskais *lincis* 'līcis' (sal. leišu *linkis* 'līkums'): *Liņču tilts* Matkulē, *Lincleja* pļava Īvandē (E II, 93), *Linč* pļava Pūrē (Plāķis I, 217), *Linči* pļava Virbos (E II, 111). Lai gan kuršu valodas vārdnīcā šāds vārds nav minēts un V. Kiparskis Kuldīgas nodokļu sarakstā minēto vietu *Lynzeme* tieši šajā apvidū saista ar latviešu vārdu, iespējamu kursismu *lincēt* 'svinēt, godāt' (Kiparsky 1939, 384), šķiet, šie vietvārdi saistāmi ar līdz šim vārdnīcās neregistrētu kuršu vārdu *\*lincis* 'līcis'. Tiesa gan, apelaatīvs kā ģeogrāfiskās nomenklatūras vārds vairs nav aktīvs, bet tas joprojām saglabājies vietvārdu onomastiskajās daļās.

Balstoties galvenokārt uz leksēmas izplatību kursiskajā areālā (Stafecka 2011, 311), par kursismu var uzskatīt arī ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu **puosums** 'līdums' (Hirša 1987a, 61), kas Kurzemē ar šādu nozīmi reģistrēts biežāk nekā *līduma* vārds. Dažos pagastos vārda nozīme sašaurināta – Stendē par *puosumu* sauc no kokiem, bet ne celmiem atbrīvotu platību lauka iekopšanai (Stafecka 2011, 328), savukārt Sarkanmuižā – gabaliņu zemes, ko vajag iztīrīt no krūmiem (Hirša 1987a, 61). Šis vārds saistāms ar darbības vārdu *puost*, kam savukārt pamatā ide. \**pek-* 'darīt skaistu; būt jautram, apmierinātam' vai tā homonīms ar nozīmi 'plūkt, raut' (Karulis 2001, 708; Rix 2001, 467).

Leksēmu **sāts** līdz ar Ernestu Blesi un Juri Plāķi par kursismu atzinusi pētniece Anta Trumpa, to pārliciecinot kartografējot pēc LU Latviešu valodas institūta vietvārdu kartotēkas datiem (Trumpa 2015). J. Endzelīns to uzskatīja par somugrismu. Šis vietvārdu elements ir izplatīts visā Kurzemē ar nozīmi 'pļava, lauks (parasti mežā); apdzīvota vieta'. Tā sākotnējā nozīme joprojām neskaidra. A. Trumpa sliecas piekrist J. Plāķim, ka sākotnēji ar to apzīmētas pļavas un lauki un tikai tad vārds attiecināts uz apdzīvotām vietām (Trumpa 2015, 80). Ņemot vērā šā vietvārda elementa areālo izplatību un nozīmes attīstību ('pļava, lauks' > 'apdzīvota vieta'), tas gandrīz pārliciecinot uzskatāms par kursismu.

Gar pašu Lietuvas robežu sastopams lituānisms **viņģis** 'līcis, līkums' (sal. leišu *vingis* 'līcis'): *Viņģis* upes līkums, pļava Rubā, *Ēriņģa viņģis* līcis Rucavā. Citur Latvijā to nesastop, tur plaši izplatīts skaniski līdzīgais no vācu valodas aizgūtais *viņķelis* 'līkums'. Ņemot vērā šā vārda areālo izplatību un nozīmi, tas uzskatāms par pārliciecinotā aizgūvumu no lietuviešu valodas.

Par kuršu un prūšu paralēli, pamatojoties uz E. Bleses pētījumiem, tiek uzskatīts ģeogrāfiskais apelatīvs **vanga** (Laumane 1996, 97). B. Laumane min Ziemeļpē sastopamo nosaukumu *lēvaņgas vaļgums*, taču LU Latviešu valodas institūta dati rāda plašu un blīvu izplatības areālu ap Limbažiem, kur tam nozīme 'slapja pārplūstoša pļava, paliene'. Domājams, ka vismaz te tas aizgūts no lībiešu valodas (*vang* 'paliene', sal. igauņu *vang*, somu *vanko*), kā uzskata arī L. Ketunens (Kettunen 1938, 470).

Baltisko – kursisko un lietuvisko – vietvārdu elementu analīze, kartografēšana un nozīmju izpēte rāda, ka vismaz dažu ģeogrāfisko elementu cilme ir precizējama vai papildināma: par kursismu līdz šim uzskatītā *kalva*, vis ticamāk, ir lituānisms, etimoloģiski apstrīdētie *banda* un *lanka* droši vien nākuši no leišu valodas, zemgalisms *dzira* laikam tomēr ir kursisms, *viņģis* ir pārliciecinotš lituānisms un *cērps* ir sēļu vai zemgaļu vārds.

Izplatītāko baltisko vietvārdu elementu – lielākoties kursismu un lituānismu – apskats rāda, ka Kurzemes toponīmijā valodu kontaktu, ģeogrāfijas

un vēsturisko notikumu ietekmē ir izveidojusies specifiska, visai kompakta vietvārdu sistēma, kas Latvijas rietumu vietvārdus atšķir no pārējās teritorijas. Ar piesardzību pat var apgalvot, ka Kurzemē visbiežāk izmantoti kursiskie elementi, daudz sporādiskāk sastopami tieši no lietuviešu valodas pārņemtie vārdi un formanti. Kursismiem lielākoties izveidojusies plaša nozīmju sistēma – tā kā tie lietoti bieži un dažādu objektu apzīmēšanai, to semantiskais lauks ir ievērojami plašāks nekā lituānismiem. Aplūkojot visu izplatītāko kursismu nozīmes, redzams, ka Latvijas vietvārdos no citām baltu valodām aizgūtie ģeogrāfiskie apelatīvi lielākoties ir reljefa formas raksturojoši ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdi. Līdz ar zemgaliskajām izskaņām (-ene, -aiši), kursiskajiem skaņu pārveidojumiem vai paglābumiem, lībiskajiem formantiem un leksiku Kurzemes vietvārdu sistēmā izveidojies daudzveidīgu un vēstures un valodas liecībām bagātu vietvārdu kopums.

## Literatūra

- Boiko 1990 – **Boiko, Kersti**. Fizioģeogrāfiskie apelatīvi Ziemeļkurzemes lībiešu zvejniekiem vietvārdos. *Onomastica Lettica*. Rīga: Zinātne, 1990, 52.–85. lpp.
- Derksen 2015 – **Derksen, Rick**. *Etymological Dictionary of the Baltic Inherited Lexicon*. Leiden, Boston: Brill, 2015.
- Dini 2000 – **Dini, Umberto P.** *Baltu valodas*. Rīga: Jāņa Rozes apgāds, 2000.
- Dambe 2012 – **Dambe, Vallija**. *Darbu izlase*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 2012.
- Endzelīns 1922 – **Endzelīns, Jānis**. *Latvijas vietu vārdi*. I daļa: Vidzemes vārdi. Rīga: A. Gulbis, 1922; II daļa: Kurzemes un Latgales vārdi. Rīga: A. Gulbis, 1925.
- Endzelīns 1951 – **Endzelīns, Jānis**. *Latviešu valodas gramatika*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība, 1951.
- Fraenkel – **Fraenkel, Ernst**. *Litauisches etymologisches Wörterbuch*. Band I–II. Heidelberg: Carl Winter, Göttingen: Vandenhoeck u. Ruprecht, 1962–1965.
- Gerullis 1922 – **Gerullis, Georg**. *Die altpreussischen Ortsnamen*. Berlin, Leipzig: Walter de Gruyter, 1922.
- Grauds-Graudevics 1927 – **Grauds-Graudevics, Žanis**. Ugāles izloksne. *Filologu Biedrības Raksti*, VII sēj., 1927, 12.–30. lpp.
- Hirša 1986 – **Hirša, Dzintra**. Paaugstināta un nelīdzena reljefa fizioģeogrāfiskie termini Sarkanmuižas vietvārdos. *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, Nr. 8, 1986, 82.–98. lpp.

- Hirša 1987a – **Hirša, Dzintra**. Pazemināta reljefa fiziogeogrāfiskie termini (kursismi) Sarkanmuižas vietvārdos. *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, Nr. 11, 1987, 52.–67. lpp.
- Hirša 1987b – **Hirša, Dzintra**. Ieskats bij. Sarkanmuižas (resp. Ventas) pagasta toponīmijā. *Onomastikas apcerējumi*. Rīga: Zinātne, 1987, 48.–124. lpp.
- Hirša 1990 – **Hirša, Dzintra**. Koku, mežu un krūmu nosaukumi Sarkanmuižas (Ventas) vietvārdos. *Onomastica Lettica*. Rīga: Zinātne, 1990, 102.–148. lpp.
- Karulis 2001 – **Karulis, Konstantīns**. *Latviešu etimoloģijas vārdnīca*. Rīga: Avots, 2001.
- Kiparsky 1939 – **Kiparsky, Valentin**. *Die Kurenfrage*. Helsinki: Druckerei der Finnischen Literaturgesellschaft, 1939.
- Laumane 1987a – **Laumane, Benita**. Dažas Lejaskurzemes toponīmu vārddarināšanas un semantikas īpatnības. *Onomastikas apcerējumi*. Rīga: Zinātne, 1987, 125.–169. lpp.
- Laumane 1987b – **Laumane, Benita**. Lejaskurzemes fiziogeogrāfiskie apelatīvi (kuršu-prūšu paralēles). *Onomastikas apcerējumi*. Rīga: Zinātne, 1987, 170.–214. lpp.
- Laumane 1996 – **Laumane, Benita**. *Zeme, jūra, zvejvietas. Zvejniecības leksika Latvijas piekrastē*. Rīga: Zinātne, 1996.
- Laumane 2004 – **Laumane, Benita**. Reljefa apzīmējumi Lejaskurzēmē. *Mana novada valoda: Lejaskurzeme*. Zin. red. B. Laumane. Liepāja: LiePA, 2004, 229.–261. lpp.
- Lvv I–V – *Latvijas PSR vietvārdi*. I sēj. (A–J), II sēj. (K–O). Rīga: Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība, 1956, 1961; *Latvijas vietvārdu vārdnīca*. III sēj. (*Paagļu–Piķu*), IV sēj. (*Pilaci–Pracapole*), V sēj. (*Pracirka–Puožu*). Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 2003, 2006, 2010.
- Kettunen 1938 – **Kettunen, Lauri**. *Livisches Wörterbuch*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, 1938.
- Markus-Narvila 2011 – **Markus-Narvila, Liene**. *Rucavas izloksnes vārdnīca: leksikogrāfiskais un leksiskais aspekts*: promocijas darbs filoloģijas doktora grāda iegūšanai valodniecības nozares latviešu diahroniskās valodniecības apakšnozarē. Liepāja: Liepājas Universitāte, 2011.
- Mažiulis 1961 – **Mažiulis, Vytautas**. *Litauisches etymologisches Wörterbuch von Prof. Dr. Ernst Fraenkel*. *Kalbotyra*, 3, 1961, S. 243–248.
- ME I–IV – **Mülenbachs, Kārlis**. *Latviešu valodas vārdnīca*. Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns, I–IV. Rīga: Kultūras fonds, 1923–1932.
- Plāķis I–II – **Plāķis, Juris**. Latvijas vietu vārdi un latviešu pavārdi, I: Kurzemes vārdi. *LU Raksti. Filoloģijas un filozofijas sērija*, 4 (1), 1936. II: Zemgales vārdi. *LU Raksti. Filoloģijas un filozofijas sērija*, 5 (5), 1939.
- Rapa 2014 – **Rapa, Sanda**. *Ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdi latviešu toponīmijā*: promocijas darbs filoloģijas doktora grāda iegūšanai valodniecības zinātņu nozares baltu valodniecības apakšnozarē. Rīga: Latvijas Univeristāte, 2014.
- Rix 2001 – **Rix, Helmut**. *Lexikon der indogermanischen Verben*. Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag, 2001.
- Rudzīte 1995 – **Rudzīte, Marta**. Latviešu valoda Kurzēmē. *Kurzeme un kurzemnieki*. Rīga: Latvijas enciklopēdija, 1995, 69.–75. lpp.
- Stafecka 2011 – **Stafecka, Anna**. Leksēmas līdums un [līdumu] līst latviešu valodas izloksnēs. *Vārds un tā pētišanas aspekti*: rakstu krājums, 15 (1). Liepāja: LiePA, 325.–334. lpp.
- Trumpa 2015 – **Trumpa, Anta**. Vietovardžiai su sāt- Latvijos vietovardžių žodyne (Latvijas vietvārdu vārdnīca). *Acta Linguistica Lituanica*, 72, 2015, pp. 73–84.
- VPSV 2007 – *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 2007.
- Zinkevičius 1985 – **Zinkevičius, Zigmās**. Lenķų-jotvingių žodynėlis? *Baltistica*, 21, 1985, sąs. 1, pp. 61–82; sąs. 2, pp. 184–194.
- Топоров I–II – **Топоров, Владимир Н.** *Прусский язык*. Том I–IV: A–D, 1975; E–H, 1979; I–K, 1980; K–L, 1984. Москва: Наука, 1975–1984.
- Фасмер I–IV – **Фасмер, Макс**. *Этимологический словарь русского языка*. Том I–IV. Москва: Прогрес, 1964–1973.

## Generic Elements of Baltic Origin in Latvian Toponymy

**Keywords:** place names, generic elements, Balticism, Curonianism, Lithuanianism, language contacts.

After the differentiation of the Indo-European languages, Baltic languages continued to exist side by side and develop their common geographical lexis. In the Baltic common lexis, mainly hyponyms or specific object names have formed, mostly words of the Eastern Baltic (i. e. Latvian and Lithuanian) origin.

The paper deals with the most widespread generic terms of Baltic – mostly Curonian or Lithuanian – origin in Latvian toponymy: *kalva* 'hillock', *danga* 'uneven place', *banda* 'field given by an owner to a servant', *lanka* 'wet meadow', *dzira* 'forest', *cērps* 'mound', *krants* 'shore, bank', *lincis* 'bay', *puosums* 'clearance', *sāts* 'meadow; populated place', *viņģis* 'bay', *vanga* 'flood-land'. In most cases, they have very branched polysemy, for example, *danga* 1) 'beaten track', 2) 'uneven place', 3) 'piece of land which is surrounded by swamp or water from three sides', 4) 'entry of a building or forest', 5) 'corner', 6) 'bank', 7) 'pot on the road'. It seems that the generic terms of Curonian origin have broadened their meaning in Latvian much more than Lithuanianisms.

The analysis of the most widespread generic elements of Baltic origin shows that specific toponymic system has been developed in the Western part of Latvia. Mostly borrowings from Curonian (*lanka*, *cērps*, *krants*, *lincis*, *puosums*, *sāts*) and Lithuanian (*kalva*, *danga*, *viņģis*) languages make these differences more distinct. The generic element *vanga* that until now has been considered a Curonianism, probably is an appellative of Finno-Ugric origin.